

A PKK-SZINDRÓMA NAPJAINKBAN SZÉLJEGYZETEK KORNAI JÁNOS LEGÚJABB GYŰJTEMÉNYES KÖTETÉHEZ

Száz János

egyetemi tanár,
Budapesti Corvinus egyetem
janos.szaz@uni-corvinus.hu

Az adott szó

„*My word is my bond*”. Ez a gyémántkeménységű mondat a mottója 1801 óta a London Stock Exchange-nek, a londoni tőzsdének. Jelentése: az adott szavam *visszavonhatatlanul* érvényes. Enélkül a hozzáállás nélkül lehetetlen lett volna a tőzsdetermi kereskedés szerte a világban, amely révén egyezményes kézzel villámgyorsan születtek milliódolláros üzletek például a chicagói határidős tőzsdéken.¹ 1989-ben Frankfurtban ámulva néztük azt a negyvennégy sávós magnót, amely a devizakereskedők telefonos kiabálását rögzítette, hogy legyen támpont, ha félreértésre került volna sor. De nem került.

Ennek a kifordítottja a „*Nem ér a nevem!*”. Erre az össznépi társasjátékra buzdít ma többek között a kormány is, a devizahitelek megmentése jelszóval. Ugyan a hitelfelvevő az aláírásával tanúsította, hogy az alacsony kamatozásért cserébe vállalja a devizaárfolyam-változások kockázatát, és fizeti majd a kamatot a törlesztéssel együtt, ám ma sokak-

nak súlyos érdeke azt állítani: nem is értettük, mit jelent ez.² Erre még többször visszatérünk.

Kornai János évtizedek óta vizsgálja, hogy milyen különbséget okoz, ha egy gazdaság az egyik vagy a másik közegben működik. Milyen hosszú távú gazdasági hatásokkal jár, ha sokan jó eséllyel számíthatnak arra, hogy nem lesz következménye az adott szó megszégésének, egy adott objektív korlát áthágásának. Ezzel kapcsolatos gondolatai most összegyűjtve jelentek meg.

Az életműsorozat legújabb kötete

A puha költségvetési korlát című, szám szerint negyedik kötetet *A hiány, A szocialista rendszer és a Központosítás és piaci reform* című könyvek előzték meg ebben a nagyszabású sorozatban, melyet a Kalligram Kiadó jelentet meg.

Az új kötet Kornai János professzor tizenhárom írását gyűjti csokorba a puha költségvetési korlátról, ezúttal is a szerző saját válogatásában és szerkesztésében. A legkorábbi írás

¹ Természetesen ezeket az ügyleteket aztán pontosan lekönyvelték a brókercégek irodáiban a leadott cetlik alapján.

² Egész más lenne a helyzet, ha már nyolc-tíz éve, a svájci frank alacsony árfolyama idején is parlamenti felszólalások és jogászok széles körének tiltakozó beadványai adtak volna hangot az aggályoknak, például hogy devizahitel-e a devizahitel.

1978-as, a legutóbbi 2013-as keltezésű. A kötetben szereplő tanulmányokat összetartó erő a Kornai-életmű egyik alappillérenek tekinthető fogalom és jelenség, a puha költségvetési korlát (PKK), illetve a PKK-szindróma.³ A legautentikusabb áttekintést a PKK-fogalom fejlődéstörténetéről és magyarázó erejéről maga Kornai professzor adja e kötet hetvenoldalas bevezetőjében. E bevezetés függeléke a legújabb hazai PKK-szindrómát taglalja: *A helyi önkormányzatok kimentése (2011–2013)*. Ez a pár oldal brutálisan világít rá, hogy mennyire mindannyiunkat közvetlenül érintő jelenségről van szó.

A szó fegyver

E kötet kapcsán sem lehet említés nélkül hagyni a kristálytisza megfogalmazások okozta intellektuális élményt. Ha a szó fegyver, akkor a gondosan letisztázott tudományos fogalom míves fegyver. Ebben az értelemben Kornai János *fegyverkovács*. Mestere a fogalmak kifinomultan precíz használatainak. Ritkaság a közgazdaságtanban és a gazdaságpolitikában, hogy valaki ilyen kényesen ügyel arra, mire is vonatkoznak az egyes megállapításai és mire nem. E kötet is újabb jó példázata annak, hogy ne a Kahneman-féle 1. rendszer (Kahneman, 2011) alapján ösztönösen, zsigerből alkossunk véleményt egy-egy

gazdasági jelenségről, hanem az érdekektől, előítéletektől megtisztított fogalmakkal az agyunk a Kahneman-féle 2. rendszernek megfelelően gondolhassa át az összetett közgazdasági problémákat.

A rosszul definiált fogalmak, félreérthető megnevezések komoly bajok forrásai lehetnek.

Példa a rossz,

és példa a precízre tett fogalomhasználatra

Itt van rögtön a *közgazdász* megnevezés. Az elnevezés alapján joggal várhatnánk el egy ilyen diploma tulajdonosától, hogy legyen érdemi mondandója, a *közgazdálkodásáról*. Például, hogy mit is lehetne kezdeni a nyírségi vagy ormánsági munkanélküliséggel; avagy tudja, mely időszakokban küzdött az ország komoly fizetésimérleg-nehézségekkel; kik voltak a megelőző két évszázad kiemelkedő közgazdasági gondolkodói, miként lehet beárazni egy államkötvényt sztochasztikusan változó kamatlábak mellett; miként függ össze a forint erősödése/gyengülése az infláció, a külkereskedelmi mérleg, a foglalkoztatás alakulásával stb. Kitől várnánk ezekre a kérdésekre a választ, ha nem a közgazdászoktól? Ám a manapság közgazdász diplomával szélnek eresztett fiatalok döntő hányada legfeljebb érintőlegesen hallott ezekről a kérdésekről.

Az ács és a vízvezetékserelő megkülönböztetése azonnali támpontot jelent a mindennapjainkban, hogy milyen mesterembert is hívjunk. Az angolban világosan megkülönböztetik a *business* és *economics* ismereteket (miközben nyilván van átfedés is, mindenekelőtt a pénzügyek területén). Nálunk a diplomákba egységesen közgazdászt írnak, és véletlenül sem üzletembert.

Miért fontos ez? Például azért, mert az utca embere és a kormányzat egyaránt meg

³ A sorozat harmadik kötetéről, és Kornai munkásságáról írt részletes ismertetést és értékelést Szabó Katalin a *Magyar Tudomány* egy korábbi számában (*Hétköznapos tapasztalat – az elméleti újtűzés ihletője* [2014]), magáról a PKK szindrómáról pedig Blahó Miklós a *Népszabadságban* (*Adós, fizess?* [2014]), Farkas Zoltán a *Heti Világgazdaságban* (*Puha pénzek, kemény csaták* [2014]). Utóbbi írás kapcsán részletes bemutatásra kerül a hazai hűsüzemek megmentési kísérleteinek hosszú sora, és kórházaink időnkénti szükségyszerű újrafinanszírozása. Ehelyütt nem szeretném elismételni mindazt, amit mások tömören és jól már megírtak.

van győződve róla, hogy nálunk közgazdász-tülképzés van. Tényleg alig van nagyobb település kis hazánkban, ahol ne működne valami üzletemberképzés. Ám évek óta nem, vagy csak pár éves kihagyásokkal lehet beindítani az igazi közgazdasági mesterszakokat. Még a Közgázon (Corvinus Egyetem) is mindössze kettő-négy fő található olyan, korábban népes tanszékeken, mint a Gazdaságpolitika vagy a Makróökonómia. Lehet, hogy pár éven belül már Indiából fogjuk importálni a jegybankárokat a jegybankba, de lehet, hogy a Magyar Nemzeti Bank maga szervezi meg a képzésüket, megkerülve a hazai felsőoktatást.⁴

Ha a közgazdász szót megfelelően használnánk, akkor kiderülne, hogy nem túlkínálat van a makroközgazdászokból, hanem komoly hiány. Hogy ez miért nem nyilvánvaló (és indulna be azonnal a piac önkorrigáló mechanizmusa – amelyben szentül hisznek a piac fanatikusai), azzal szintén évtizedek óta foglalkozik Kornai professzor. Több korábbi írása is tárgyalja, milyen nehéz is mérni (ha nem éppen lehetetlen) a piaci keresletet. Mindenesetre mára oda jutottunk, hogy hazánkban a jól képzett, fiatal, elméleti makroköz-

gazdász-populáció közelebb áll a kihaláshoz, mint a hósapkás kolibri Dél-Amerikában.⁵

Manapság a közgazdászdiplomát adó szakok döntő hányadán alig tanulnak olyasmint a fiatalok, ami alapján szakemberként tudnák olvasni például a mostani Kornai-kötet 3. tanulmányát, a Jörgen W. Weibull-lal közösen írt *Paternalizmus, vevők piaca, eladók piaca* cikk sztochasztikus modelljét.

De nézzünk egy másik példát is! Évtizedeken keresztül szerzte a világban érteni vélték, hogy mit is jelent a *vállalat osztalékpolitikája* kifejezés. Általánosan elfogadott nézet volt, hogy a nagyobb osztalék növeli a részvény árfolyamát. Aztán az ötvenes években jött Franco Modigliani és Merton H. Miller, pontosították a szóhasználatot, ezáltal leválasztva a vállalat finanszírozási és beruházási politikájának hatását arról a döntésről, hogy a nyereség mekkora hányadát fizeti ki a vállalat osztalékként, és máris egészen más következtetésre jutottak, mint az addigi közvélekedés. Ugyanígy pontosították a vállalat tőkeszerkezetének fogalmát is. Korábban mindenki azt hitte, hogy a vállalat csökkenti a finanszírozásának az összköltségét, ha a relatíve drága részvénykibocsátás helyett még több alacsony kamatozású hitelt vesz fel. Modiglianiék a pontosabbá tett fogalom révén teljesen más következtetésre jutottak. Nemcsak Nobel-díjat kaptak, hanem azóta is minden valamire való pénzügytankönyvben szerepelnek a Modigliani–Miller tételek. Mindezt annak köszönhetően, hogy tisztáztak két fogalmat.

⁴ Az vitathatatlan, hogy például egy turizmus szakos egyetemistának nemigen van szüksége a klasszikus közgazdasági ismeretekre, amint valószínűség-számításra se. Remekül el tud vezetni majd egy szállodát, anélkül, hogy valaha is hallott volna Adam Smithről vagy David Ricardóról. A kérdés csupán annyi, miért nem üzletember-diplomát kap? Az ápolónőképző tanfolyamok sikeres elvégzését sem szokás sebészdiplomával honorálni, még akkor sem, ha nyilvánvaló, hogy egy kórházban nem csak orvosokra, hanem jól képzett ápolókra is szükség van. Hasonló kérdés: miért kellett egy csomó főiskolát egyetemmé avanzsálni? Mintha egyik napról a másikra a túrót és a tejfölt egyaránt csak tejtermékként emlegetnénk. Talán nem kell bizonygatni, hogy milyen jó is, hogy két külön szavunk van az ácsra és a vízvezetékyszerelőre.

⁵ Nem kell viszont aggódni, ha Kiss Imre, a Közgáz 70-es évekbeli népszerű informatikaprofesszora besorolását tekintjük, miszerint orvos az, aki tud gyógyítani; mérnök az, akinek diplomája van róla; közgazdász az, aki annak vallja magát. Ebben az értelemben akár tízmillió közgazdászunk is van. (Leginkább jogi végzettséggel szokás közgazdászként tevékenykedni.)

Kornai professzor egyik titka is a nagyon gondos és pontos fogalomhasználatban rejlik. Semmelweis Ignác óta tudjuk, hogy nagy baj okozója lehet, ha a boncteremből jövet a szülőszobába lépés előtt nem mosnak kezet az orvosok. A fogalmakat is tisztába kell tenni, amint a politika és gazdaságpolitika felől (vagy akárcsak a napi megélhetési gondok felől) közelítünk a (köz)gazdálkodás tudományához.

Mindezek előrebocsátása után nézzük, mi is az a PKK-szindróma!

A PKK-szindróma

Miként tartanak be a KRESZ szabályait az autósok, ha valami földöntúli hatalom gondoskodik róla, hogy semmilyen következménye se legyen egyetlen balesetnek sem? Máig emlékszem, amikor a hetvenes években, a Közgaz régi, patinás könyvtárában meghökkenve olvastam Kornai János eme töprengését. Ezt az elsőre abszurdnak tűnő kérdést annak a közgazdasági problémának a megvilágítására szánta, hogy miként működhet egy vállalat, sőt miként működhet egy egész gazdasági rendszer, ha a szocialista vállalat későbbi működése nem függ attól, hogy nyereséges-e vagy veszteséges. Szemben a klasszikus kapitalizmussal (és az azt leíró klasszikus közgazdaságtannal), ahol, ha egy vállalat tartósan veszteséges, akkor megszűnik tovább létezni. Egy szocialista vállalat azonban akár évtizedekig is működhetett veszteségesen.⁶

A PKK-szindróma: „valamely szervezet viselkedését befolyásolja az a várakozás, hogy súlyos pénzügyi baj esetén kimentik” (8. oldal).

A PKK fogalma ugyan első látásra hasonló-nak tűnik a pénzügyekből régóta jól ismert *moral hazard*, az erkölcsi kockázat fogalmához, ám annál sokkal többretű fogalommá gazdagodott az elmúlt évtizedekben. Nem egy egyedi helyzetre vonatkozik, hanem a gazdaság működésének egy tünetegyüttesére.

A PKK-szindróma érdekessége, hogy van benne *időbeni következetlenség*: a potenciális kimentő (például kormányzat) fogadkozik, hogy baj esetén nem avatkozik majd be, de a potenciális kimentendő (például a könnyelműen hitelező nagybank) már előre számítja. Pont úgy, mint egy XIX. századi orosz regényben, ahol a könnyelmű ifjú gróf újra és újra kártyaadósságokba veri magát a szigorú atya dorgálásai ellenére. És a zord atya szentül hitte, hogy legközelebb már nem fog fizetni (mert ez a helyes), de aztán mégis megteszi (mert ez a helyes). Ezt jól lehet modellezni a játékelmélet matematikai eszközeivel (lásd II. tanulmány).

Amilyen egyszerű a PKK-jelenség magja, olyan szövevényes, több évtizednyi munkát igénylő mindennek a végiggondolása például a sport vagy az egészségügy finanszírozására (9. tanulmány). A kérdéskör tovább bővíthető az államcsődökig, sőt a globális pénzügyi válságig (12. tanulmány). Nem lehet nem egyetérteni Kornaival, hogy ha a világgazdaság legnagyobb bankjaira és vállalataira igaz is, hogy *„too big to fail”*, és óriási ára lehet a meg nem mentésüknek (lásd a *Lehman*-csőd következményeit), ettől még az egyes bankároknak, nagyvállalati vezetőknek nem kellene simán megúsniuk a felelősségrevonást. Egy fontos közintézményt, vállalatot vagy bankot lehet, hogy meg kell menteni, de a menedzsmentet nem kell felmenteni még akkor sem, ha jól megfogalmazott munkaszerződése is volt – vallja régóta Kornai.

⁶ Hasonlóan ahhoz, hogy egy gyerek akkor is megkaphatja a hön óhajtott biciklijét, ha az összegyűjtött zsebpénze nem elég rá. Lehet, hogy éppen azért, mert a zsebpénz túl kevés, és nem a gyerek túl könnyelmű.

A hiány

Kornai egyik kiinduló kérdése az volt a hetvenes években, mi lehet az oka, hogy az egyik gazdasági rendszerben állandó a *túlkereslet* (a hiány), a másikban pedig a *túlkeínálat*.⁷ A PKK kimunkálásával Kornai is egy új elemzési szempontot kínált, és töltött meg empirikus tartalommal az évtizedek során. Az új fogalom segítségével nagy nemzetközi elismerést kiváltó magyarázatot adott a szocialista gazdaság egyik alap jellegzetességére, a széles körű hiány jelenségére.

A későbbiekben Kornai a PKK-t már nem a hiány kiinduló okának tartotta, hanem egy közbenső láncszemnek az önmagát újratermelő és felerősítő okok láncolatában.

Önmagában a költségvetési korlát régóta fontos fogalma a közgazdaságtannak. Kornai meghökkentő meglátása az volt, hogy az *puha* is lehet. A közgazdaságtan jellemzően a szűkös erőforrások optimális szétosztásával foglalkozik. Ha két gombóc fagyalatra van pénzem, akkor bizony ki kell választani azt a két fajtát a fagyaltosnál éppen kapható sok-sokféleből, amit meg akarok venni. Ez a kemény költségvetési korlát. De mi van, ha nem számít, hogy csak két gombócra van pénzem, mégis vehetek hármat is vagy akár ötöt is? Ez a helyzet kezdte el foglalkoztatni Kornait: miféle gazdaság az ilyen? Van-e gazdaságtana egyáltalán az ilyen furán működő rendszernek? Kornai első nagyszabású válasza erre a kérdésre a *Hiány* című könyve volt (1980), amely az *Antiequilibrium* köteté-

vel együtt a Nobel-díj előszobájáig repítette, és ezután a Harvard Egyetemen korunk sok más kiemelkedő közgazdászával tanított és kutatott együtt.

A közgazdasági elmélettörténeti keret változásai

Természettudósokat nemigen szokott olyan tudományos és társadalmi háttérsugárzás-változás érni, mint a kelet-európai közgazdászokat. Minden tudományban időről időre végbemennek paradigmaváltások, de a biológusoknak a nyúl mindig is nyúl volt. Nem volt külön tanulmányozandó és méltánylandó szocialista változata. E kötet első írásainak megjelenésekor még minden egyetemista a *Szocializmus politikai gazdaságtana* című tárgyat tanulta kötelező jelleggel, és (ami sokkal rosszabb volt, ebből valahogy le is kellett vizsgáznia). Ehhez képest a kapitalizmus marxi politikai gazdaságtana maga volt a felüdülés. Bár körülményes és roppant nehézkes volt, de ki lehetett hámozni belőle Adam Smith, David Ricardo, Karl Marx gondolatait, és képet kaphatott a diák a XIX. század közepének német társadalomtudományáról. Ebben a közegben jelentek meg Kornai első gondolatai a hiányról és a puha költségvetési korlátról.

Mára nem csak a *szoc. pg.* tűnt el a sülylyesztőben, hanem a kötelező elmélettörténet-oktatás megszűnésével sajnós eltűnt Ricardo, Marx, Friedrich Hayek, Joseph Schumpeter, Kenneth Arrow, Gerard Debreu az oktatásból, és a Kornai-írásokban gyakran emlegetett Léon Say, Léon Walras is. Az amerikai tankönyvek két kedvence: John Maynard Keynes és Milton Friedman kivételével szinte mindenki. Így Kornai is. Míg a 80-as, 90-es években a Közgáz legnagyobb előadóterme is szűk volt Kornai *Hiány*-kurzusán, ma alig három

⁷ E kérdésfeltevés nagyon emlékeztet az ifjú Selye János kíváncsiságára: mi a közös a sokféle betegségben, *mi a betegség?* (lásd Selye: *Az Álomtól a felfedezésig*) Kutakodása egy addig nem létező fogalmat szült, a *stressz* fogalmát, amelynek használata mára mindennaposá vált, és kevesen tudják, hogy Selye János alkotása.

tucat hallgató tanul mesterszinten makroökonómiát az országban.

Az ígéretetek megszegése, a korlátok betartása

Bevallom, nekem a kötetből az utolsó tanulmány a kedvencem. Ez Friedrich Schiller *A kezeség* című balladájának történetével kezdődik. A tanulmányban az öt ígéretfajta elemzése óhatatlanul is a morál kérdéseit veti fel, és ennek időbeli változását. Régen egy-egy szó miatt máglyára mentek az emberek, a váltóadósság miatt sokan föbbe lótték magukat. Vidovics-Dancs Ágnes (szintén Kornai-tanítvány) az államcsődökről írt értekezésében idézi, hogy az adósságot nem fizető országokat még az 1910-es években is komolyan meglec kéztették a hitelező országok. 1911-ben Nicaraguában tengerészgyalogságot vetettek be, 1916-ban pedig elfoglalták a Dominikai Köztársaságot a nemfizetés miatt.

Manapság viszont könnyen elképzelhető, hogy egy befektetési alapkezelő elő kell hogy szedje a földrajzi atlaszát, ha a jól diverzifikált portfóliója 3 ezrelékét kitevő valamelyik kis afrikai ország nem fizet. És lehet, hogy azzal a mozdulattal vissza is csukja az atlaszt, mondván: ezt a volatilitást már beárzta a piac. Esetleg arra gondol, hogy majd az IMF ráncba szedi őket, és akkor újra fizetnek. Addig is, irány a golf!⁸

⁸ Ez meglehetősen igazságtalannak tűnhet az alapkezelőkkel, befektetési bankárokkal, brókerekkel szemben. Természetesen mint minden szakmában, így itt is vannak felkészült becsületes szakemberek és szélhámosok is. Nagyon nem szeretnék a bankellenes hangulatkeltés pártjára kelni. Viszont érdemes belelapozni Michael Lewis *Brókerpóker* – A leleplezett Wall Street (2005), Jonathan Knee *Tévedésből bankár* – Wall Street: az elveszett illúzió (2008), Roger Lowenstein: *Tözsdeguruk tündöklése és bukása* (2007) c. könyveinek

A lazaság kora

Kornai részletesen bemutatja, hogy miként puhult fel a költségvetési korlát a kapitalizmusban is az elmúlt kétszáz év alatt a gazdaság számos területén.

Az ötvenes években, bár puha volt a szocialista vállalat költségvetési korlátja, a vállalatvezetők nem voltak könnyelműek. Ha nem is pont a pénzügyi korlát nyomasztotta őket, volt helyette sok más korlát, tervutasítás és határidők. Komoly egzisztenciális nyomás is nehezedett rájuk. A háború utáni korszak nem volt könnyed. Sem nálunk, sem a Nyugaton.

A hatvanas években aztán (a hippik megjelenésével egyidejűleg) új szelek kezdtek fújni mindenfelé. A világ egésze, és a gazdasági morál is lazább lett. Legalábbis ezt írják a Wall Street történetét elemzők. Mára eltűnt a nád-pálca az iskolákból (a „körmös”), a gyereket nem fenytik meg szükségszerűen, ha eltörték a vázát (ez talán nem is baj). Ezzel viszont együtt jár (mint napsütéssel az árnyék), hogy a mai gyerekek többnyire nem is csinálnak nagy problémát abból, ha rálépnek az általuk a földön tartott TV-távírányítóra.

A *Szózat* üzenete a régmúltból az 1. ábrában oldalán látható: „Áldjon vagy verjen sors keze, itt élned, halnod kell.” Világos beszéd: *visszavonhatatlanul ez a hazád.* A mai helyzetet az ábra jobb oldala írja le: „Ha jól mennek

valamelyikébe. Az itt olvasható történetek jól illusztrálják, miként változott meg alapjaiban a nagy amerikai befektetési bankok mentalitása két-három évtized alatt. Ami számomra kirajzolódott ezekből a könyvekből és más forrásokból, az nem szabályozási, hanem morális probléma.

Az „*inány a golf*” kitételem is innen származik, és konkrétan arra utal, hogy a cég gépével ruccanjunk át egy-egy hétvégére New Yorkból Skóciába golfozni, mert ott zöldőbb a fű.

ithon a dolgok, maradok. Ha nem, akkor elhúzóok Angliába vagy Norvégiába”.⁹

A korlátokat nehéz betartani, és még nehezebb betartatni. Erre a mai szülők és pedagógusok az egyre újabb és rémisztő jelenségek hosszú sorát tudnák idézni. Én egyetemi oktatóként egy példát hoznék. A 70-es években az egyetemi hallgatóknak maximum tíz utóvizsgájuk lehetett összesen az első négy félév alatt. Az összes tárgyból együttesen. Ma minden egyes tárgyból kilencszer vizsgálhat a hallgató. Alig van tanár, akinek türelme lenne ennyiszor megbuktatni valakit.

Mindez óhatatlanul lecsapódik a gazdaság, a pénzügyi világ működésében, a vállalt ígérek teljesítésében. A mai világban a lazaság önmagában vett érték lett. Mehetünk pulóverben az Operába.

A pénzügyi ígérek teljesítéséhez egyaránt kell fizetési *képesség* és fizetési *készség*. Ez utóbbit éri ma nagyon erős, mindenre kiterjedő, fellázító társadalmi hatás. Osztom Kornai berzenkedését, finoman megfogalmazott aggodalmát. Mintha két ellentétes hatás lenne megfigyelhető: a poszt szocialista gazdaságokban a vállalatok költségvetési korlátja jóval keményebb lett, de az általában vett erkölcsi és egyéb korlátok és azok betartatása lazább lett. Szerre a világban.

Korlátozás és önkorlátozás

„Mit látunk a Gellért-hegyről? Jogalanyokat és jogtárgyakat” – legalábbis így hangzik a helyes válasz az anekdotabeli jogászprofesszor vizsgakérdésére. Ám a világot jogok és kötele-

zettségek kusza összefonódásaként is szemlélhetjük, ha az opciók napszemüvegét vesszük fel.¹⁰ E széljegyzetek megfogalmazásakor ébredtem rá, hogy a *korlátok* szemüvegén keresztül is szemlélhetjük a világot: a gyerekneveléstől kezdve, a valláson és a vállalati menedzsmenten át, egy társadalom fennmaradásáért vívott küzdelmekig sok-sok mindent leírhatunk úgy, hogy az nem más, mint a szükséges korlátok helyes felállítása, és azok megfelelő betartása és betartatásának művészete.

A korlátok legsajátosabbika az *önkorlátozás*. Ha ez nincs meg, akkor nagyon nehéz ezt expliciten megfogalmazott külső korlátokkal, részletes szabályozással pótolni. Ebből többnyire túlszabályozás lesz, és bürokratikusnak érezzük a környezetünket.

A tőzsdék világa ebből a szempontból is sajátos. Hagyományosan a tőzsde nem részvénytársaság, hanem *sui generis* intézmény. Fontos jellegzetessége az *önszabályozó* jellege (SRO – *self-regulatory organization*).

Legegyszerűbb egy konkrét példát venni. Lupis József, akinek a cége a BÉT (Budapesti Értéktőzsde) tagja volt, állampapír-letéti igazolásokat hamisított a 90-es évek elején. A jogi huzavona éveken át tartott. A bíróságok először felmentették, majd évekkal később a hazai értékpapírkereskedés történetének egyik legsúlyosabb büntetését szabták ki rá.¹¹ Vi-

⁹ A bal oldali ábrán a számunkra kedvező árfolyamnál nyerünk, de a kedvezőtlennél (ha magas árak mellett a határidős ügyletben előre rögzített alacsony áron adunk el) veszítünk. A jobboldali ábrán a kedvező árfolyamnál nyerünk, a kedvezőtlennél nem veszítünk. Ez az opció lényege. Sajnos soha semmi nincs ingyen.

¹⁰ Vagy utalhatnék Polcz Alaine *Rend és rendetlenség* című könyvére.

¹¹ A felmentés alapja az a félremagyarázás volt, hogy ezek az értékpapírok nem voltak kinyomtatva, ezért ellopni sem lehetett őket (még nagyon gyerekcipőben járt az értékpapírok dematerializációja, és a hazai értékpapírjog-alkalmazás is csak ébredésben volt negyvenéves Csipkerózsika álmából). A későbbi ítélet azért is tűnt sokaknak szigorúnak, mert L. J. minden kis ügyfelét kárpótolta, kivéve három nagyot, így a honvédség és a rendőrség is hoppon maradt. Egy család modern Robin Hood a pesti flaszterről...

szont, ha jól emlékszem, egy pénteki napon derült fény az esetre, és hétfőtől már nem kereskedhetett a tőzsdén. A tőzsdén nem lehet éveket várni, hogy lehet-e üzletet kötni valakivel vagy sem.

Jogok és/vagy kötelezettségek

Kornai nem véletlenül idézi Werner de Bondt vélekedését: „Csakhogy a puha költségvetési korlát kockázatokkal jár. Fennáll a veszély, hogy a nyakló nélküli költekezés válik normává: *jogosultságok lépnek a felelősségvállalás helyébe.*” (37. o.)

A pénzügyi piacokon – így a devizapiac is – nagyon világos a különbség aközött, hogy valaki jogot vett kötelezettség nélkül (*call* vagy *put* opció), vagy egyidejűleg szerzett jogot, és vállalt kötelezettséget (határidős ügylet).

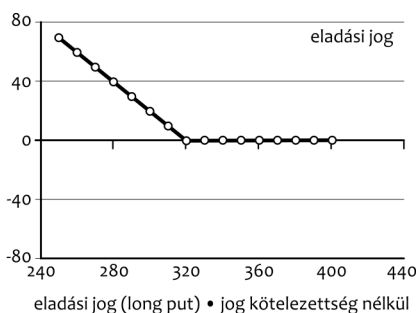
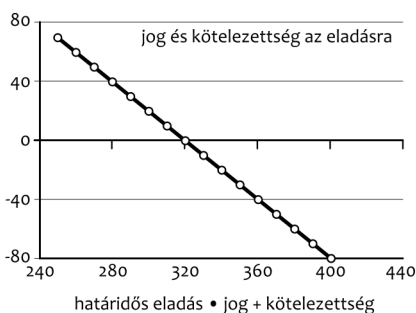
Példa: Ha $F = 320$ forintos áron eladok egyéves határidőre eurót, az egyszerre jog (ha nyerek, mert 320-on adom el azt ami éppen kevesebbet ér 320-nál) és kötelezettség (ha vesztek, mert 320-on adom az előre rögzített ár miatt, amit most többért is el lehetne adni, ha nem kötne a határidős ügylet). Ha eladási jogot vásárolok $p = 15$ forintért, hogy $K = 320$ forintos áron eladhassak, akkor nem fogok majd eladni 320-on, ha az árfolyam 320 fölött lesz, csak ha alatta. Az *I. ábrán* világosan látszik a két kifizetésfüggvény eltérése.

Akik devizahitelt vettek fel, vállalták az esetleges árfolyamnyereséget és -veszteséget. Jogot és kötelezettséget szereztek a devizapiacra – még ha ez nem is állt szándékukban. A svájci frank minden forintnyi erősödése az ő nyereségükké vált – amint a forint gyengülése a veszteségükké. Ez utóbbit el lehetett volna kerülni egyfajta árfolyambiztosítással, de nem vásároltak maguknak devizavédelmi jogot, nem vettek határidőre devizát. Ha ez utóbbit teszik, akkor pont elvesztették volna a kamatkülönbözetet.

Ma hihetetlenül hangzik, de tessék elképzelni, mit szólnának a manapság megmentett devizahitelesek, ha a svájci frank árfolyama hirtelen visszamenne, mondjuk 130 forintra? Nagyon-nagyon szeretnék visszakapni a jogukat, hogy devizában törleszthessenek.

A 2. ábra mutatja, hogy a devizaárfolyamok igenis rövid idő alatt képesek ilyen csúfondáros játékokra. A dollár forint árfolyama két év alatt 220 forintról felment 320-ra, majd négy év alatt lement 180-ra – mindezt jóval a svájci frank hiteldömping előtt.

Kornai Jánosnak biztos igaza van abban is, hogy minden szabályozásnak előbb-utóbb megtalálják az ellenszerét. Az egész pénzügyi innovációnak nevezett folyamat a kamatkörlátok kijátszására kitalált pénzügyi konstrukciókkal kezdődött a hetvenes években (pél-

I. ábra

2. ábra • A dollár forintárfolyama a svájci frank hiteldömping előtt

dául *overnight-repo*). Ezen új típusú termékek révén terjedt gyorsan tova a 2008-as válság, ami után újabb szabályozási dömping kezdődött. Szabályozási kísérletek helyett talán elég lett volna 200–300 óriásplakáton kitenni a 2. ábrát az utak mentén, még a devizahitelezés hajnalán.

A devizahitelezésnél az első megszegett ígéret a kormányé volt: hamarosan az euró lesz a fizetőeszköz. Ez nem egy hagyományos kétszereplős játszma, ahol egyértelmű a megmentő és a megmentendő, és nem a klasszikus időbeni következtelenség jelenségével állunk szemben. A bankok is hozzá tették a magukét: nem azzal, hogy a külső devizaforrásokból nyújtott hitelek árfolyamkockázatát a lakosságra hárították: elvben ezt ellensúlyozta az alacsony kamat. A problémát a későbbi egyoldalú szerződésmódosítások, az esetenként szemérmetlenül nagy *marge*-ok okozták, de leginkább az, hogy elmulasztották a megfelelő fedezeti eszközöket a lakosság rendelkezésére bocsátani (határidős svájci frank vásárlási lehetőség, call opciók kiírása lakossági

ügyletek részére stb.). Ezek persze nagyon drága árfolyambiztosítások lettek volna az ügyfeleknek, de ebből is érzékelhető lett volna, hogy nagy a veszély. A kamatkülönbség előjele egyértelműen előrevetítette az árfolyamváltozások irányát.

Ebben a *sokszereplős PKK*-játszmában talán a legnagyobb felelősség (az eurót ígérgető kormányok mellett) a pénzügyi *felügyeleti szervezet* terheli. Nemcsak az elmaradt szabályozási beavatkozások miatt (a devizahitelek kötelező tartalékának megemlése – néhány környező országban ez megtörtént), hanem elsősorban a hatásos, széles körű tájékoztatás elmaradása miatt. A lakosság és a bankok is jól/rosszul követték a maguk önző anyagi szempontjait. A felügyelet viszont ámulva figyelte a fejleményeket. Lehet a bankokat szidni, hogy túl apró betűvel volt megfogalmazva a veszély, de a kergemarhakórra az ÁNTSZ szokta felhívni az ország figyelmét, és nem a marhapásztorok.

Ám nem szeretném egyedül a felügyeletet nyakába varrni a felelősséget. Volt egyfajta

kollektív révület: mindenki élvezte ezt az össznépi piramisjátékot, amin kezdetben mindenki nyerni látszott. Nem tudom, miként lehet a PKK-szindrómába beépíteni a Jung-féle *kollektív tudatalatti* időnkénti csúfos játékát, de ez a minimum ötszereplős¹² PKK-probléma jó példa arra, hogy ez egy létező szindróma, és jóval bonyolultabb, mint az egyszerű időbeli inkonzisztencia.

Ez a kollektív révület nem csak nálunk létezett. Pontosan ez történt az USA-ban Alan Greenspan FED- (Federal Reserve System) elnökségének idején is. A nagyon tudományosnak tűnő *inflation targeting* filozófiájú monetáris politika¹³ jegyében nagyon sokáig hihetetlenül alacsonyan tartotta a kamatlábat, és nagy tempóban engedte növekedni a pénztömeget, hiszen a vézscsengő nem működött: az infláció nem nőtt, mivel a fölös pénz először az ingatlanpiaci árakat és a részvényárakat növelte folyamatosan. Ez pedig nem része a fogyasztói árindexnek. Szinte mindenkinek érdeke volt nem észrevenni ezt a kollektív önbecsapást, pedig voltak, akik időben figyelmeztették többek között az amerikai Kongresszust is.¹⁴ A kollektív révület legkárosabb mellékhatása, hogy ilyenkor a felügyelet is óhatatlanul bámész üzemmódra váltanak át.¹⁵

¹² A kormány, a bankok, a devizahitelesek, a felügyelet és a lakosság nem devizahiteles része. De lehet, hogy a legfontosabb a hatodik szereplő: a külföldi anyabankok adófizető állampolgárai, akiknek a pénzéből tőkésítették fel a válság során a tőkét vesztő bankokat a hazai adófizetők helyett.

¹³ Ami már csak azért is megbízhatónak tűnik, mert több mint száz országban alkalmazzák. . .

¹⁴ Példának említeném a Nobel-díjas Yale-professzor Robert Schiller *Tözsdemámor* (Irrational exuberance) című könyvét (2002, 2007).

¹⁵ Például azért is, mert ezek igazi intézményekként működnek, a maguk társadalmi beágyazottságával,

Gyökeresen más a felelősség kérdése viszont, ha a jogszabályi korlátok nem teszik lehetővé, hogy a felügyelő szervek (MNB – Magyar Nemzeti Bank, PSZÁF – Pénzügyi Szervezetek Állami Felügyelete) időben beavatkozzanak, ha nem rendelkeznek a beavatkozáshoz szükséges felhatalmazásokkal és eszközökkel. A vonatfékezőt akkor terhelheti felelősség a balesetért, ha van működőképes fékrendszer a vonaton.

A korlátozott felelősség – a jogok és kötelezettségek alapján

A puhaságnak fokozatai vannak, sőt mérhető is. Másként jelentkeznek a szocialista, a poszt-szocialista és a kapitalista rendszerben. Ez utóbbin belül is jelentős változások mentek végbe a történelem során, mindenekelőtt a *korlátozott felelősség* jogi intézményének megjelenése hatott az addig kőkemény korlátra, és alakított ki másfajta hozzáállást a hitelfelvételhez és a hitelnyújtáshoz.¹⁶

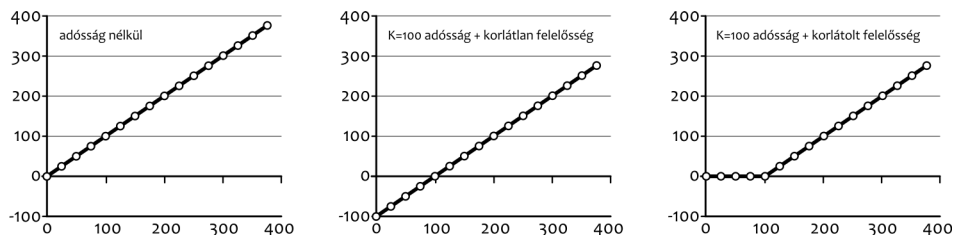
A következő ábra a vállalat korlátozott felelősségének a mibenlétét illusztrálja. A vízszintes tengelyen a vállalat értékének a nagysága szerepel. Ennek függvényében ábrázoljuk a vállalat tulajdonosainak együttes vagyonát (függőleges tengely), attól függően, hogy:

- a vállalatnak nincs adóssága;
- van $K=100$ összegű adóssága és korlátlan a felelőssége;

körülményes hierarchikus működési renddel stb. Ne egy gyorsreflexű középhátvédet tessék elképzelni, hanem egy rendszeresen ülésező területi sportbizottságot.

A globális felmelegedés vagy az ezernyi állatfaj kipusztulása kapcsán is van egy nagy, kollektív, passzív nyugalom a társadalom döntő hányada részéről.

¹⁶ Kornai azt is érzékelteti, hogy a korlátozott felelősség elvének megjelenése és a részvénytársasági forma elterjedése nélkül aligha következett volna be az elmúlt két évszázad robbanásszerű gazdasági fejlődése.

3. ábra • A vállalat tulajdonosának a vagyona a vállalat értékének a függvényében

- van $K=100$ összegű adóssága ám korlátolt a felelőssége.

Korlátlan felelősség esetén, ha a vállalat értéke nem éri el a hiteltartozásainak értékét a törlesztés esedékességekor, akkor a tulajdonosok saját magánvagyonából kell kielégíteni a hitelezőt. (Ezt jelzi a középső ábra bal oldalán a tulajdonosok negatív vagyona). Korlátolt felelősség esetén nincs negatív tulajdonosi vagyon. Ha pl. a vállalat értéke 250, akkor

- az adósság nélküli esetben a tulajdonosi vagyon 250,
- ha a cégnek van 100 adóssága, akkor a tulajdonosoké 150, a hitelezőé 100 egység a cégből, akár korlátolt a felelősség, akár korlátlan.

Ha a vállalat értéke csupán 60, akkor

- az adósság nélküli esetben a tulajdonosi vagyon 60,
- ha a cégnek van 100 adóssága, akkor
 - a korlátlan felelősség esetén a hitelezőnek jár 100 egység, amit úgy kap meg, hogy a csődeljárás keretében megkapja a 60-at érő vállalatot és ezen felül még 40 egységet a tulajdonosok magánvagyonából,
 - korlátolt felelősség esetén csak 60-at kap a hitelező: a csődeljárás keretében viheti a vállalatot, de ezen felül nem kap semmit.

A cégek óvatos vezetői általában kockázatkerülők, kivéve a c) ábra baloldali szakaszát,

ahol megéri kockáztatni: ha nyernek, akkor nekik is jut, ha veszítenek, akkor ennyivel kevesebb marad a hitelezőknek: nem a tulajdonost érinti a veszteség.

Veleszületett betegségek orvoslása

Kornai írásaiból hamar kiviláglik, hogy a lelke mélyén a gazdaság működését nem szabályozható áramkörökhöz érzi hasonlatosnak, vagy olyan vízvezeték-hálózathoz, ahol a víz helyett jövedelem áramlik a gazdaság különböző szereplői között. Ő élő, különféle betegségekre hajlamos organizmusnak tekinti a gazdaságot.¹⁷ Hozzáállása nem a mérnöké (vagy épp az atomfizikusoké, akik a pénzpiaci árfolyamok modellezésének irodalmát uralják), hanem az orvosé, aki gyógyítani szeretne. „A PKK-szindróma veleszületett, genetikusan kódolt betegsége” az egyes gazdasági szféráknak (37. old.)

A PKK-szindróma főbb gócpontjai Kornai szerint:

- állami vállalatok,
- helyi önkormányzatok,
- költségvetési intézmények és nem állami szervezetek (kórházak, színházak, múzeumok stb.),

¹⁷ Ebbe a megközelítésbe sokkal jobban beilleszthető például a korrupció, a gazdasági bűnözés, a különböző maffiák léte – mindaz, amiről a sztenderd közgazdasági tankönyvek illően hallgatnak, de szinte bármely falusi kocsmáros tudna mesélni róla.

- nagybankok,
- nélkülözhetetlen, óriási magánvállalatok (repülőgépgyárak, autógyárak stb.)
- kiemelt, közpénzen finanszírozott nagy projektek (pl. Concorde),
- csoporttámogatásokat elnyerő vállalatok, termelők (pl. az EU agrártámogatásai),
- korrupció révén kimentett magánvállalatok,
- központi kormány.

Legalább ilyen fontos, hogy tipikusan kik *nem* tartoznak ide: a kis családi vállalkozások, a kisvállalatok. Nem véletlen, hogy e vállalatcsoport éves „halálzási rátája” évi 2–6% között ingadozik, és jóval nagyobb, mint a közepes méretű vállalkozásoké. Hagyományosan a háztartások is a kemény korláttal rendelkező szereplők közé tartoztak.

A korlátok korlátai

A gazdaság központi tervezhetősége illúziónak bizonyult. Szerintem a gazdaság finom szabályozhatósága is az. Ha gyengül a morál a

társadalomban, akkor gyengül a gazdaságban is, szélsőséges esetben akár a gazdasági szabályozók körében is.¹⁸

Megszívlelendő, ahogy Kornai János nem egy jól beszabályozható áramkörként tekint kutatásainak tárgyára, amelyet precíz egyenletekkel pontosan le lehet írni, hanem betegségre hajlamos élő szervezetként gondolja el a gazdaságot, aminek a fejlődési lehetőségeit a virágait gyomláló és öntöző kertész gondosságával és egy orvos gyógyító képességeivel kell vigyázni. És amely szervezet hajlamos egy komoly betegségre: a PKK-szindrómára.

¹⁸ Sokan kárhozzátják az amerikai pénzügyi dereguláció miatt azokat a gazdaságirányítókat, akik közül többen is a Goldman Sachs befektetési bankból jöttek. A kritikusok azt állítják, hogy a szabályozás változásai a Wall Street-i cégeknek kedveztek, nem a társadalomnak.

Kulcsszavak: *Kornai, PKK-szindróma, moral hazard, devizahitel, opciók, jogok és kövelezettségek*

IRODALOM

- Blahó Miklós (2014): Adós, fizess? *Népszabadság*, 2014. július 26. 9. • <http://kornai-janos.hu/Blahoz2014%20reviews%20Kornai2014.pdf>
- Farkas Zoltán (2014): Puha pénzek, kemény csaták: A gazdaság minden szegletébe benyomuló állam. *HVG*, 2014. július 12. 53–58. • http://kornai-janos.hu/FarkasZ2014_PKK_-_HVG_1.pdf, http://kornai-janos.hu/FarkasZ2014_PKK_-_HVG_2.pdf
- Kahneman, Daniel (2011): *Gyors és lassú gondolkodás*, HVG Kiadó, Budapest
- Knee, Jonathan (2008): *Tévedésből bankár* – Wall Street: az elveszett illúzió. Alinea, Budapest Kornai János:

- A puha költségvetési korlát. Pozsony: Kalligram Kiadó, 2014, 384 o.
- Lewis, Michael (2005): *Brókerpóker* – A leleplezett Wall Street. Alinea, Budapest
- Lowenstein, Roger (2007): *Tőzsdeguruk tündöklése és bukása*. Alinea, Budapest
- Polcz Alaine (2009): *Rend és rendetlenség*. Jelenkor, Budapest
- Schiller, Robert (2002, 2007): *Tőzsdemámor*. Alinea, Budapest
- Szabó Katalin (2014): Hétköznapi tapasztalat – az elméleti újítás ihletője. *Magyar Tudomány*, 2. 247–250. • <http://www.matud.iif.hu/2014/02/19.htm>